

Жуков О.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті здійснено аналіз американської історіографії щодо релігійної політики СРСР у роки Другої світової війни. Мета роботи полягає у проведенні комплексного історіографічного аналізу та систематизації еволюції концепцій американських дослідників, публіцистів та аналітиків щодо мотивів і наслідків радянської релігійної політики воєнного періоду. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснено систематизацію наукових парадигм американської історіографії за принципом їхньої еволюційної спадкоємності та визначено якісні відмінності між класичними підходами і новітніми багатофакторними моделями, що інтегрують геополітичні, національні та соціальні чинники в аналіз релігійної політики часів війни. Узагальнюючи результати проведеного історіографічного аналізу, встановлено, що американська наукова думка, попри еволюцію методів і доступ до нових архівних джерел, розглядає релігійну політику СРСР у роки Другої світової війни як прояв державного прагматизму. Кроки радянського керівництва, включаючи трансформацію 1943 р., були спрямовані на зовнішньополітичну легітимізацію режиму перед західними союзниками та ефективну внутрішню суспільну мобілізацію для військових потреб. Сучасні дослідження наголошують, що зміна політики була вибірковою та супроводжувалася збереженням жорсткого державного контролю та конфесійною диференціацією. При цьому, для США питання свободи віросповідання набуло статусу ключового елемента ідеологічного протистояння, інтегрованого у зовнішньополітичний дискурс з початку війни. Таке використання релігійного фактора сприяло формуванню антикомуністичного консенсусу та заклало одне з підґрунть ідеологічної конфронтації холодної війни.

Ключові слова: Друга світова війна, США, СРСР, релігійна політика, релігійна свобода, американська історіографія.

Постановка проблеми. Тема релігійної політики Радянського Союзу, особливо в контексті її кардинальних змін у роки Другої світової війни, є однією з ключових для розуміння як механізмів функціонування тоталітарного режиму, так і витоків ідеологічного протистояння між СРСР і Заходом. У 1943 р., на тлі докорінних змін на фронтах, відбулося відновлення Московського патріархату та загального послаблення антирелігійного тиску, що стало безпрецедентним кроком у сталінській політиці. Ця подія не лише викликала миттєву реакцію світової спільноти, але й визначила довгострокову стратегію використання релігійних структур як інструменту державної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь вивчення проблеми в американській науці вирізняється значною різноплановістю. Автор спирається на три основні, концептуально відмінні напрями, що досліджували релігійну політику СРСР у роки Другої світової війни. Дослідницька

традиція періоду холодної війни (Дж. Кертіс [6], Д. Поспеловський [26]) заклала тезу про тотальний контроль та пропагандистський прагматизм, розглядаючи поворот 1943 р. як виключно тактичний маневр без ідеологічної зміни. Геополітична течія американського радянознавства (Дж. Гаддіс [15], А. Престон [27], Т. Венгер [32]) інтегрували проблему в контекст двосторонніх відносин, аналізуючи релігійну свободу як дипломатичний стандарт демократичного суспільства та елемент ідеологічного протистояння. Нарешті, історіографічна хвиля соціального спрямування (С. Майнер [23], Е. Рослоф [28]) відійшла від тоталітарної моделі, вводячи фактори соціальної агентності віруючих та конфесійної диференціації.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний історіографічний аналіз та систематизація концептуальних напрямів американського радянознавства щодо сталінської релігійної політики періоду Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Американська історіографія радянської релігійної політики сформувалася на тлі добре документованих репресій 1920–1930-х років [5, 11, 22]. Навіть після вступу СРСР у війну на боці союзників, американські дослідники та експерти продовжували фіксувати агресивний атеїзм як невід’ємну рису комуністичного режиму. Це стало серйозною перешкодою для повноцінного зближення між США та СРСР.

Саме на цьому тлі послаблення антирелігійних утисків у 1942 р., а також зустріч Сталіна з митрополитами Російської православної церкви (РПЦ) та відновлення Московського патріархату у вересні 1943 р. викликали в першій хвилі американської історіографії глибокий скептицизм щодо реальних мотивів Кремля. Цей погляд, сформований у воєнній публіцистиці та згодом закріплений у класичній науковій літературі, визначав кроки Сталіна як виключно тактичний, інструментальний і політично обумовлений маневр, а не як реальну ідеологічну зміну. Автори, як-от Ю. Лайонс, висловлювали припущення, що подібні кроки були частиною ширшої кампанії з «очищення репутації» Сталіна, спрямованої на створення образу «релігійної свободи» для західної аудиторії [20, р. 109–116]. В. Чемберлін [4, р. 12, 103] та М. Істман [10, р. 1–14] розглядали відновлення патріархату як суто прагматичний хід, викликаний насамперед необхідністю поліпшення міжнародного іміджу СРСР перед західними союзниками, які вимагали релігійної свободи як умови для повноцінної політичної та матеріальної підтримки.

Водночас, інша група аналітиків, представлена, зокрема, А. Вертом [33] та Б. Паресом [24, р. 635–644], пропонувала прагматичніший погляд. Вони не заперечували політичної обумовленості, але наголошували на необхідності враховувати обставини воєнного часу та визнавали, що цей крок задовольняв певний популярний попит і союзницькі інтереси США. Проте, навіть їхні оцінки, як і аналіз Р. Кейсі [3, р. 370–383], не містили переконання в реальній чи довгостроковій демократизації режиму, розглядаючи ці зміни лише як ситуативні покращення в умовах авторитарної системи.

Скептицизм публіцистів був закріплений як академічний консенсус у класичній англomовній історіографії періоду холодної війни, де домінувала тоталітарна модель аналізу. Дж. Кертіс довів, що поворот 1943 р. був тимчасовим маневром, що не вплинув на атеїстичну природу радянської влади. Кертіс чітко розмежував політичну вигоду

для держави та реальні права віруючих, наголошуючи, що послаблення не було результатом ідеологічної трансформації [6, р. 302].

Цю тезу найбільш детально розвинув Д. Поспеловський, чії праці, опубліковані у США, стали визначальними для аналізу механізмів контролю. Автор детально розкрив, як послаблення супроводжувалося встановленням державного контролю над відновленою церковною ієрархією через новостворену Раду у справах РПЦ. Він стверджував, що НКВС використовував цей орган для політичного управління, перетворюючи Церкву на *de facto* інструмент зовнішньої та внутрішньої політики СРСР, і що справжня свобода залишалася ілюзією [26, р. 193–220]. Цю тезу також підтверджував аналіз В. Флетчера [13, р. 111] та Г. Файрсайда [12, р. 175], які, зосередившись на стратегіях виживання РПЦ в атеїстичному середовищі, наголошували, що будь-яка діяльність Церкви була можливою лише з дозволу режиму.

Скептична оцінка підсилюється працями, що вивчали радянську культурну дипломатію та пропаганду, спрямовану на американську громадськість. Ці дослідження доводять, що релігійна свобода була елементом широкої пропагандистської кампанії. К. Дінсмор [9, р. 22], а також А. Вайнштейн та А. Вассільєв [31, р. 140–150] детально описали механізми маскування релігійної політики під час війни. Особливий акцент було зроблено на книговидавництві та кінематографії. Дослідження К. Коппеса та Г. Блека [17, р. 190], а також монографії Р. Мейг’ю про фільм «Song of Russia» [21, р. 32] виявили, як комуністична пропаганда за підтримки прорадянських кіл Голлівуду романтизувала сталінський режим, включаючи його релігійну політику, для створення образу надійного союзника, необхідного для військового співробітництва. Таким чином, перша хвиля американської історіографії, ґрунтуючись на досвіді антирелігійних кампаній до 1943 р., встановила домінуючу парадигму: зміна конфесійної політики Сталіна була позірною і призвела лише до регульованої інструменталізації релігійних спільнот державою.

Наступний пласт історіографії зосереджується насамперед на глобальному контексті радянської конфесійної політики та її впливі на двосторонні відносини США та СРСР. Ці дослідження розглядають питання релігійної свободи не лише як об’єкт критики, але як дієвий інструмент дипломатичного впливу США та елемент ідеологічного протистояння.

Низка американських дослідників, що аналізували біографії та політичні концепції

американських президентів, вказують на прямий зв'язок між світоглядом лідерів та їхнім підходом до радянської релігійної проблематики. Дж. Вулвертон та Дж. Братт підкреслюють, що політична філософія президента Ф. Рузвельта була глибоко вкорінена у християнських традиціях, які й формували його прагнення до загальнолюдських свобод [34, р. 22]. Відповідно, Т. Венгер аналізує, як свобода віросповідання, проголошена Рузвельтом, стала ідеологічним стандартом, якому СРСР мав відповідати, аби легітимізувати свою участь в антигітлерівській коаліції [32, р. 82]. Дж. Скарборо у праці про президента Г. Трумена [29, р. 47] та Дж. Фогарті, який висвітлював відносини Рузвельта з американською католицькою ієрархією [14, р. 11–44], простежили, як релігійний фактор став неодмінним елементом американської зовнішньополітичної риторики, і як релігійна ідентичність у Сполучених Штатах впливала на формування антикомуністичних настроїв. Таким чином, кроки Кремля щодо релігії оцінювалися через призму американських ціннісних орієнтирів.

Аналіз міжнародних відносин свідчить, що свобода віросповідання використовувалася Вашингтоном як важіль зовнішньополітичного впливу, а згодом – як інструмент ідеологічного протистояння. Е. Престон [27, р. 358] та Дж. Геддіс [15, р. 41–42] показали, як релігійна тематика інтегрувалася у стратегію США, особливо на етапі переходу від союзництва до конфронтації. Це підтверджується дослідженнями союзницьких стосунків Р. Шервуда [30, р. 372, 397–398], Дж. Леша [18, р. 437], С. Батлер [2, р. 282] та працями Р. Даллека про Рузвельта [7, р. 298] і Трумена [8, р. 16], де аналізується спадкоємність і відмінності їхніх підходів до тиску на СРСР у релігійному питанні. В свою чергу, американські лідери використовували це питання для легітимізації своєї позиції перед релігійною громадськістю США.

Ряд дослідників простежили, як релігійний фактор вплинув на зародження ідеологічного протистояння. М. Леффлер [19, р. 130] та Р. Браудер [1, р. 101] довели, що ставлення до свободи віросповідання стало ключовою лінією розмежування між наддержавами ще до початку холодної війни. Ю. Гантер детально аргументує, як ця тема сформувала «священну підозру» американців щодо СРСР, і, таким чином, сприяла витокам післявоєнної конфронтації [16]. Дж. Паувелс, хоча і критикує американський наратив про «добру війну», також не заперечує, що релігійна тематика була використана для формування моральної переваги американської сторони [25, р. 92]. Ці дослідники

сходяться на висновку, що для США релігійна свобода в СРСР була не лише питанням прав людини, а й потужним засобом дипломатичного впливу та елементом ідеологічної боротьби, що зробило її невід'ємною частиною американського зовнішньополітичного дискурсу.

Сучасна американська історіографія, маючи доступ до нових архівних джерел, відходить від виключно тоталітарної моделі та пропонує багатфакторний аналіз релігійної політики Кремля. Цей історіографічний пласт визнає прагматизм Сталіна, але доповнює його аспектами національного питання, соціального попиту та конфесійної диференціації, що робить його складнішим для однозначної оцінки, ніж вважали дослідники періоду холодної війни.

Ключовим у цьому напрямку є дослідження С. Майнера, який у своїй монографії «Stalin's Holy War» показав, що трансформації 1943 р. були свідомим рішенням інтегрувати релігійний чинник у радянську політичну стратегію [23, р. 93–122]. Сталін використав Церкву для мобілізації патріотизму та розширення радянського впливу на східноєвропейських землях, що свідчить про використання релігії як елементу імперських амбіцій.

Інший важливий дослідницький підхід представлений роботами, які розглядають тему з позицій соціальної історії. Дослідження Е. Рослофа підкреслюють, що війна створила умови для прояву стійкості та активності віруючих на локальному рівні [28, р. 190–200]. Це змусило владу, попри ідеологічну ворожість, визнати реальну соціальну силу релігії та піти на вимушені поступки.

Вагомим внеском сучасних авторів є аналіз диференційованого підходу Кремля до конфесій: підтримка РПЦ йшла поряд із ліквідацією Української греко-католицької церкви та маргіналізацією Римо-католицької церкви. Цей контраст, що був відображений у праці Дж. Фогарті, остаточно руйнує тезу про «лібералізацію» та підкреслює вибірковий характер радянської релігійної політики [14, р. 11–14].

Висновки. Американська історіографія релігійної політики СРСР у роки Другої світової війни демонструє складну еволюцію концепцій – від початкового скепсису часів союзництва до багатфакторного аналізу соціальних та геополітичних мотивів у сучасних дослідженнях.

Початкова аналітична та класична наукова оцінка встановила домінуючу парадигму: сталінська лібералізація 1943 р. була винятково тактичним маневром, спрямованим на зовнішньополітичну легітимізацію режиму та внутрішню

мобілізацію суспільства, тоді як сутнісно більшовицький режим залишався агресивно атеїстичним.

Подальші дослідження, що охоплюють дипломатію та ідеологію, змістили фокус на американський вимір проблеми. Вони довели, що релігійна свобода в СРСР перетворилася на важливий дипломатичний важіль для Вашингтона, ставши моральним критерієм. Аналіз світогляду американських лідерів підтвердив, що це питання мало не лише політичне, а й глибоке ціннісне значення.

Сучасна історіографія відійшла від виключно пропагандистської моделі, визнавши комплексність мотивів Кремля. Дослідники цього напрямку відзначили вимушену реакцію влади на зростаючий попит віруючих, водночас наголосивши на гострому конфесійному контрасті, що свідчить

про стратегічну вибірковість, а не про фундаментальну лібералізацію.

В цілому, американська історіографія питання релігійної політики СРСР у роки Другої світової війни вирізняється значною різноплановістю. На характер цих напрацювань впливали не лише академічні підходи чи наявні джерела, а й особисті переконання дослідників, що зумовлювало різноспрямовані, іноді діаметрально протилежні оцінки одних і тих самих подій – від скептичної критики до апологетичних трактувань. Проте всі вони сходяться на висновку, що релігійне питання розглядалося радянським урядом як інструмент впливу та контролю, а США – засобом дипломатичного впливу та елементом ідеологічного протистояння.

Список літератури:

1. Browder R. *The Origins of Soviet-American Diplomacy*. Princeton: Princeton University Press, 1953. 256 p.
2. Butler S. *Roosevelt and Stalin. Portrait of Partnership*. New York : Alfred A. Knopf, 2015. 608 p.
3. Casey R. *Russian Religion Today*. *The Review of Religion*. 1944. № 8. P. 370–383.
4. Chamberlin W. *The Russian Enigma*. New York : Charles Scribner's Sons, 1943. 321 p.
5. Cooke R. *Religion in Russia Under the Soviets*. New York : The Abingdon Press, 1924. 311 p.
6. Curtiss J. *The Russian Church and the Soviet State, 1917-1950*. Boston : Little, Brown and Company, 1953. 387 p.
7. Dallek R. *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945*. New York: Oxford University Press, 1995. 657 p.
8. Dallek R. *Harry S. Truman*. New York : Times Books, 2008. 208 p.
9. Dinsmore C. *The Truth About Religion in Russia: Religious Propaganda During World War II*. San Marcos : Texas State University, 2004. 109 p.
10. Eastman M. *To Collaborate Successfully – We Must Face the Facts About Russia*. *Reader's Digest*. 1943. Vol. 43, № 255. P. 1–14.
11. Emhardt W. *Religion in Soviet Russia*. Milwaukee : Morehouse Publishing Co., 1929. 388 p.
12. Fireside H. *Icon and Swastika. The Russian Orthodox Church Under Nazi and Soviet Control*. Massachusetts : Harvard University Press, 1971. 242 p.
13. Fletcher W. *A Study in Survival. The Church in Russia 1927–1943*. New York : The MacMillan Company, 1965. 168 p.
14. Fogarty G., S.J. *Roosevelt and the American Catholic Hierarchy. FDR, the Vatican and the Roman Catholic Church in America, 1933-1945* / ed. by D. Woolner, R. Kurial. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 295 p.
15. Gaddis J. *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*. New York: Columbia University Press, 2000. 396 p.
16. Hunter Y. *Sacred Suspicion: Religion and the Origin of the Cold War, 1880–1948* : doctoral dissertation. Hamilton, Ontario: McMaster University, 2014. 273 p.
17. Koppes C., Black G. *Hollywood Goes to War. How Politics, Profits, and Propaganda Shaped World War II Movies*. New York : The Free Press, 1987. 374 p.
18. Lash J. *Roosevelt and Churchill, 1939–1941: The Partnership That Saved the West*. London : Andre Deutsch, 1977. 528 p.
19. Leffler M. *The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War, 1917–1953*. New York, 1994. 147 p.
20. Lyons E. *The Purification of Stalin*. *The American Mercury*. 1942. Vol. 55, № 217. P. 109–116.
21. Mayhew R. *Ayn Rand and Song of Russia. Communism and Anti-Communism in 1940s Hollywood*. Lanham, Maryland : The Scarecrow Press, 2005. 230 p.
22. McCaluhy F. *The Bolshevik Persecution of Christianity*. New York : E.P. Dutton and Company, 1924. 401 p.
23. Miner S. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945*. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2003. 448 p.

24. Pares B. Religion in Russia. *Foreign Affairs. An American Quarterly Review*. 1943. Vol. 21, № 4. P. 635–644.
25. Pauwels J. The Myth of the Good War. America in the Second World War. Toronto : James Lorimer & Company Ltd. Publishers, 2015. 328 p.
26. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917–1982. New York : St. Vladimir's Seminary Press, 1984. 535 p.
27. Preston A. Sword of the Spirit, Shield of Faith. Religion in American War and Diplomacy. New York : Alfred A. Knopf, 2012. 832 p.
28. Roslof E. Red Priests: Renovationism, Russian Orthodoxy, and Revolution, 1905–1946. Bloomington : Indiana University Press, 2002. 288 p.
29. Scarborough J. Saving Freedom. Truman, the Cold War, and the Fight for Western Civilization. New York : Harper, 2020. 288 p.
30. Sherwood R. Roosevelt and Hopkins: An Intimate History. New York : Harper & Brother, 1948. 1004 p.
31. Weinstein A., Vassiliev A. The Haunted Wood: Soviet Espionage in America – the Stalin Era. New York : Random House, 1999, 402 p.
32. Wenger T. Freedom of Worship. *The Four Freedoms. Franklin D. Roosevelt and the Evolution of an American Idea* / ed. by J. Engel. New York : Oxford University Press, 2016. 232 p.
33. Werth A. Soviet Makes Peace with Church. *The New York Times*. 1943, 18 September. P. 5.
34. Woolverton J., Bratt J. A Christian and a Democrat: A Religious Biography of Franklin D. Roosevelt. Michigan : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2019. 280 p.

Zhukov O.V. AMERICAN HISTORIOGRAPHY OF RELIGIOUS POLICY IN THE USSR DURING WORLD WAR II

This article analyzes American historiography concerning the religious policy of the USSR during the World War II. The aim of this work is to conduct a comprehensive historiographical analysis and systematic review of the evolution of concepts held by American researchers, publicists, and analysts regarding the motives and consequences of the Soviet religious policy during the war period. The scientific novelty of this work lies in the fact that it is the first to systematically classify the scholarly paradigms within American historiography according to the principle of their evolutionary succession and to identify the qualitative differences between classical approaches and the latest multi-factor models that integrate geopolitical, national, and social factors into the analysis of wartime religious policy. Summarizing the results, it is established that American scholarly thought, despite the evolution of methods and access to new archival sources, views the religious policy of the USSR during World War II as a manifestation of state pragmatism. The steps taken by the Soviet leadership, including the strategic shift of 1943, were aimed at the foreign policy legitimization of the regime and effective internal social mobilization for military needs. Modern scholarly works emphasize that the change in policy remained selective and was coupled with the preservation of governmental oversight and confessional differentiation. Simultaneously, for the USA, the issue of freedom of worship acquired the status of a key element of ideological confrontation, integrated into foreign policy discourse from the beginning of the war. This use of the religious factor contributed to the formation of an anti-communist consensus and laid one of the foundations for the ideological confrontation of the Cold War.

Key words: World War II, USA, USSR, religious policy, religious freedom, American historiography.

Дата надходження статті: 17.11.2025

Дата прийняття статті: 10.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025